

Період в українських народних думках: структурно-семантичні особливості й поетичні функції

ТЕТЯНА БЕЦЕНКО

(Суми)

Проблема дослідження мовної організації українських народних дум – уснопоетичних творів епічного жанру, в яких відображені визначальні сторінки історичного життя народу, з часом набула ще більшої актуальності у зв'язку з загостренням почуття національної самосвідомості та національної ідентифікації, що проявляється насамперед в усвідомленні своєї окремішності у мовному просторі, зокрема в поетичному вираженні. У свою чергу епічна фольклорна творчість, за словами відомого українського вченого М.Т. Рильського, інтернаціонального за духом і переконаннями, тим показова, що “у всіх її розгалуженнях становить законну гордість народів, які дали її світові”, “вона є вірною спутницею історії людства, яскравим відбиттям найважливіших моментів у цій історії” (Рильський 1987: 132).

Для таких широкомасштабних епічних творів, що “визначаються розмашистим описовим стилем, докладним зображуванням подій і пластикою” (Колесса 1921: 36), як думи, закономірним і з стильового, і з стилістичного погляду виступають конструкції з періодом, які являють собою розгорнуту, багатокомпонентну, гармонійно організовану синтаксичну побудову, що характеризується цілісністю теми, повнотою і динамізмом змісту (нерідко елементами образності і широкими асоціативними зв'язками) (Баранник 2000: 435).

Те, що зазначені одиниці мови є органічними складниками поетичних епічних жанрів, підтверджують фольклорні зразки інших слов'янських народів, зокрема сербського епосу:

Кажуть люди, повідають, синку:
Від Мрамора до Явор-планини,
Від Явора, сину, до Сазлії,
Від Сазлії до Кривого Мосту,
А від Мосту, сину, до Звечана,
Від Звечана, кажуть до Чечана,
Від Чечана до верха планини,
Все Косове захопили турки
(СНП 1955: 41)

болгарських юнацьких пісень:

Сон приснився Зринянину-бану
Во Карловце во городе белом:
Будто солнце жаркое померкло,
Будто месяц ясный мгла закрыла,
Будто пала на землю Денницы,
Будто звезды с неба опустились
(Славянский 1987: 229-230)

румунських:

У Днестра, Днестра-реки,
Где просторы далеки,
У Ялпугской у косы,
Где в закатные часы
Ведьмы сходятся толпой,
Собирают корень злой,
Где звериный водопой, -
Там раскинулись, пестры,
Разноцветные шатры
(Румынские 1953: 15)

Ідентичні зразки поетичного слововживання фіксують биліни:

«Еще кто приедет по черну шатру –
Да живому – то назад будет не уехати,
Не бывать тому будет да на Святой Руси,
Не топтать тому будет да зеленой травы

Да не слушать четья-петья церковного,
Да того же звону колокольного»

(*Былины* 1988: 69)

Здатність періоду виступати незмінним атрибутом епічного поетичного стилю напрочуд яскраво засвідчують твори неслов'янських культур, зокрема гомерівські поеми *Iliada*:

Словно как молнией блещет супруг лепокудряя Геры,
Если готовит иль дождь бесконечный, иль град вредоносный,
Иль метель, как снега убеляют широкие степи,
Или погибельной брани огромную пасть отверзает –
Так многократно вздыхает Агамемнон, глубоко о сердца,
Скорбыю гнетомого

(Гомер 1985: 155-156)

та *Одиссея*:

Ему отвечая, сказал Одиссей хитроумный:
“Если б с тобой, Евримах, привелось мне поспорить работой,
Если б весною, когда продолжительней быть начинают
Дни, по косе, одинаково острой, обоим нам дали
В руки, чтоб, вместе работая с самого раннего утра
Вплоть до вечерней зари, мы траву луговую косили,
Иль, когда бы, запрягши нам в плуг двух быков круторогих,
Огненных, рослых, откормленных тучной травой, могучей
Силою равных, равно молодых, равно работающих,
Дали четыре нам поля вспахать для посева, тогда бы
Сам ты увидел, как быстро бы в длинные борозды плуг мой
Поле изрезал

(Гомер 1985: 229)

які широко послуговуються цим стилістичним засобом.

На функціонування в думках структур з періодом звернув увагу ще П. Житецький (Житецкий 1893: 15-18). У свою чергу Ф. Колесса встановив, що при відсутності звичайного для пісень строфічного поділу в думках наявні поділи на періоди, або тиради, тобто такі групи віршів, з яких кожна містить в собі закінчений образ або закруглену думку, які він ще назвав “періодами кобзарської рецитації” (Колесса 1921: 45). Проте на сьогодні повного висвітлення це питання так і не дістало, і найперше – в площині стилістичній, яка для дум з багатьох причин є, за словами Ф. Колесси, найціннішою

(Колесса 1935: 31). У цілому лінгвісти одностайні у визначенні сутності періоду і стилістичних функцій зазначеного мовно-поетичного явища (Коваль 1978: 306; Кулик 1961: 246-248; Баранник 2000: 435-437; Голуб 1997: 430; Бевзенко 1994: 391-393; Бабайцева, Максимов 1981: 260-261 та ін.). Період вважається категорією стилістичного синтаксису: “він не становить окремих структурних типів речення і в кожному випадку формується як стилістично активізований варіант простого речення або складного речення” (Баранник 2000: 436). Цим, очевидно, і можна пояснити відсутність спеціально виділеного структурного різновиду цих речень у граматиках української мови (КСУЛМ 1951; Вихованець 1993, СУЛМ 1972).

Помітна одностайність у визначенні лінгвістами сутності періоду зі структурного погляду все ж містить деяку неточність. Так О. Пономарів, Л.П. Коваль, хоч і не наголошували на ширшому розумінні періоду з погляду будови, проте розглядали приклади цих стилістичних фігур, що виражені складним синтаксичним цілим (надфразною єдністю) (Пономарів 2000: 229, 232, 234; Коваль 1978: 315, 317, 319). Гадаємо, що ця думка заслуговує на увагу. Адже, наприклад, коли порівняти такі два періоди думового епосу класичний:

То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,
А об Різді калина в лузі процвітати,
А об Василю ягоди зроджати,
Жовтий пісок на білому камені сходжати
Та синім цвітом процвітати,
Хрещатим барвінком камінь устилати, –
То тоді я буду до вас, сестро, в гості перебувати!

(УНД 1972: 319)

та виражений складним синтаксичним цілим, що його ми теж відносимо до різновиду періодичної мови (мовлення):

Братіку милий,
Як голубонько сизий!
Прибуди же ти до мене.
Темнії луженьки ясеньким соколونьком перелети,
Широкиї поля малим-невеликим перепелоньком перейди,
Бистрий річеньки й озера білим лебедоньком перепливи,
Сядь-пади у моїм дворі сивим голубоньком,
Головку склони,
Жалібненько загуди.

Нехай я буду виходжати,
Ой по голосу познавати,
Родиною сердешною називати
І на хліб, на сіль закликати,
І на здоров`я тебе, брате, буду питати

(УНД 1972: 329-330),

то помітною виявиться схожість цих синтаксико-стилістичних одиниць у плані тяжіння до єдиного змістового (тематичного) й інтонаційного наповнення, що однаково становлять цілком завершені і своєрідні структури, які з боку форми відзначаються впорядкованим розташуванням компонентів і ритмічністю. Отже, не маємо ніяких підстав, аби не розглядати останній приклад як різновид періоду.

У думах засвідчені конструкції періоду, представлені як простими ускладненими, так і складними, в основному – багатокомпонентними складнопідрядними реченнями. Поряд з класичною моделлю періоду (композиційно однолінійне, тематично цілісне підвищення і висновкове зниження), ці твори репрезентують велику кількість варіантних та комбінованих форм, існування і повноправне функціонування яких у текстах, на думку Д.Х. Баранника, практично необмежене (Баранник 2000: 437). Варіативність побудов думових періодів демонструють як класичні:

Орли мої, орли сизопері!
Стойте ви, обождіте,
Як буде з низу з Дністра, тиці буйний вітер повітати,
Дрібен дощик накрапати,
Тоді моя душа з тілом буде розпрошенне мати

(УНД 1972: 169)

так і незамкнені (обернені, неповні періодичні конструкції):

Тоді ж Івась Удовиченко,
Як од Хвилона, корсунського полковника,
Благословеніє принімав,
Сам на доброго коня сідав,
Міждо козацькими табурами пробігав,
Шлик із себе скидав,
Хрест на себе слагав,
Отцеву і матчину молитви споминав,

Із усяким козаком сердешне прошення мав,
Старого козака рідним отцем уживав.
На турецькі табури пробігав,
Турецькі намети поперевертав,
Турок п'ятдесят під міч узяв,
Дев'ятеро живцем із'язав,
Перед Хвилона, корсунського полковника, в намет приставляв

(УНД 1972: 251)

також обірвані (незакінчені):

Ей, як будеш ти, братко, на чужій стороні проживати,
Будеш ти пити і гуляти,
Будуть ранньою зорею і вечірньою
До тебе куми і побратими приходжати,
Будуть тебе рідним братком називати ...

(УНД 1972: 318)

та обрамлені:

Ой як-то тяжко та як-то важко
Землі без трави, риби без води,
Пташці без ліса пробувати, –
То так-то тяжко, то так-то важко
Людині на чужій чужині, при лихій годині,
Без батька й неньки, без близького роду
На світі проживати!

(УНД 1972: 332)

Мовна організація дум характеризується повсякчасним “переплетенням” періодів: часто два періоди поєднуються між собою у одне ціле, далі контакти підтримують інші структури з періодом. Фактично, майже кожна дума здебільшого будується на періодах, які часто представлені у конструкціях з прямою мовою. Пряма мова, як і періоди, сама по собі динамічна, напружена – таким чином, виникає подвійна градація висловлюваної думки (завдяки прямій мові і періодичним структурам водночас):

1) Тоді-то вдова стиха словами промовляє:

“Ей, Івасю Удовиченку, дитя моє!

Чи тобі в мене нічого спити,

Чи нічого з'їсти,

Чи ні в чім хороше сходити?

Чи тебе городова старшина не знає?

Чи міщанська челядь не поважає?

2) Єсть у нас коні воронії

І чотири воли плугової –

Будем ми у полі хліб пахати,

Будем панів і козаків на хліб, на сіль затягати, –

Будуть нас без лицерствія добре знати”

(УНД 1972: 247-248)

Це зразок так званого періоду з подвійною градацією.

У епічних творах може бути не тільки подвійна, а й потрійна градація і більше. Таке явище спостерігається не тільки в думках, а і в сербських піснях та інших творах слов'янського фольклору.

Багатогранність періодичних конструкцій промовисто демонструє і той факт, що ці стилістичні одиниці в думках можуть, попри семантичну та структурну багатоплановість, передавати різноманітні інтонаційні відтінки: запитання з відтінком прохання-заклику:

Мати його розважає, к сирій землі припадає:

“Сину мій, Івасю Вдовиченку,

І єдинчику, дитя молодеє!

Чи в тебе ні за що жити-гуляти,

Чи тобі ні в чому походити,

Чи тебе челядь за отамана не має,

Що ти пойдеш на Черкес-долині гуляти

І козацької слави дознавати?”

(УНД 1972: 255)

розповідь:

Як став із низу лігній вітер повівати,

Став його нещасний хміль ізнемагати,

Став він коневі на гриву ізлягати,

Став і поводи з рук упушати ...

Стали його турки у хмелю познавати,

Стали по комишах засідати,

Стали його з коня збивати ...

Став його кінь по Чернець-долині сам гуляти ...

(УНД 1972: 252)

спонування:

Ой, станьмо ми, брате,
Да своїх коней тут попасімо,
Да свого брата, пішого-пішаниці, підождімо,
Да з собою на коні візьмімо,
Да в городи християнські
До свого отця-матері підвезімо

(УНД 1972: 220)

Об'ємність структури будь-якого періоду, в тому числі – і думового, обов'язково зводиться до однієї думки – теми (мікротеми). У названих творах такими найзагальнішими мікротемами виступають “прокльон”, “прохання щось зробити” (надзвичайно уживаний різновид, що в кожній окремій ситуації має свій відтінок і свій план вираження), “неможливість щось вдіяти, заподіяти, звершити”, “умовляння-прохання діяти якимось чином”, “запевнення в чомусь”, “побажання чогось комусь”, “заклик до якихось дій”, “схвалення чієїсь поведінки” тощо. Кожна думка містить свої періоди зі своїми мікротемами.

Наприклад, надзвичайно цікавим і оригінальним виявляється період із загальною семантикою, що її можна коротко визначити як “ніколи”:

Братіку, – каже, – милий
Як голубонько сизий!
Не тепер я на ногах стала
Од старих людей приповісті такої не чувала,
Щоб о Петрі бистрій ріки-озера замерзали,
Щоб о Різдві калина в лузі процвітала,
Щоб жовтий пісок на білому камені зіходжав,
Щоб синім цвітом процвітати
Хрещатим барвінком біленький камінь устилати,
Разними красними цвітами украшати,
А лиш, братіку, тебе до віку сподівати!

(УНД 1972: 330)

Очевидно, що тут значення “те, що ніколи не здійсниться” подано у досить оригінальному змістовому оформленні: з допомогою введення казкових, фантастичних реалій, які образно-конкретно і до того ж – нетрадиційно-символічно, шляхом застосування алогічного моменту в опові ді (прямій мові персонажа), засвідчують водночас і логіку повідомлюваного і власне емоційний (душевний) стан героя.

Обраний спосіб висловлювання (насамперед – формально-граматичний, що обов'язково супроводжується неодмінним атрибутом – інтонацією градації, яка й відтінює напругу негативного плану) дозволяє передати внутрішній стан, силу емоційних переживань, що виникли внаслідок певних соціальних умов життя (доречно наголосити на тому, що для українця розлука з рідною людиною є найбільшим покаранням, бо понад усе він шанує родинні стосунки), допомагає виразно, гостро підкреслити весь драматизм, більше того – трагізм ситуації, в яку потрапили і в якій (на цьому особливо наголошується) перебуватимуть герої одвічно. Для поетичного твору – як максимально сконденсованої концентрації думок, почуттів, вражень – така форма виявляється особливо вирашною. Іншим важливим складником цього періоду виступає його лексико-семантична організація, яка відзначається водночас і образністю і конкретністю. Образність виникає шляхом багаторівневого, глибоко переплетеного використання фольклорних епітетів: *бистрій ріки-озера, жовтий пісок, білий (біленький) камінь, синій цвіт, красні цвіти*. Помітно, що активно задіяними виявляються зорові враження (домінантними є прикметники-кольороназви з відповідним символічним наповненням, як-от: білий – чистота почуттів і страждання; синій – молодість, чистота почуттів, мрійливість; червоний – любов, приязнь і водночас страждання; жовтий – розлука); прикметник *бистрій* у поєднанні зі складним прикладковим іменником *ріки-озера* символізує швидкоплинність життя, незворотність людських літ, що минули. Емоційно-експресивний відтінок страждання, а також любові, тепла, доброти, співпереживання вносять зменшено-пестливі суфікси, що наявні у словах *біленький* та *братіку* – цим, власне, водночас передається і ставлення героїв один до одного. Зв'язок з родиною засвідчує епітетне словосполучення *хрещатий барвінок*: барвінок символізує любов, міцні родинні стосунки тощо (Костомаров 1994: 65). Художньо увиразнює і емоційно забарвлює висловлене тавтологія *цвітом процвітати*, а також анафоричний повтор сполучника *щоб*. Піднесеність, урочистість, патетику висловленого підкреслює думовий оказіоналізм *зіходжав*.

У припущенні того, щоб о Петрі (12 липня) – замерзали водойми, а взимку (на Різдво) – калина в лузі процвітала та щоб пісок на камені зіходжав і процвітав, – складність і впливова сила висловленого, що пояснюється не тільки нереальністю, неможливістю пропонованого, а і тим, що ці найменування містять часові характеристики, в яких, окрім усього, надзвичайно стисло і містко закодований циклічний період національного

життєіснування з урахуванням моментів господарського та, найбільше, – духовного значення: о Петрі – так в народі називають свято на честь святих апостолів Петра і Павла (12 липня), яким знаменується закінчення відповідного посту; цей день, що ще пов’язаний з літнім сонцестоянням, в Україні святкували особливо урочисто (Скуратівський 1993: 89-91), в багатьох місцях були храмові свята, тому згадка про цей час і події, пов’язані з ним, викликають надзвичайно теплі і зворушливі спогади. Різдво ж – одне з найбільших християнських свят зимового циклу, закінчення Пилипівського посту, яке також відзначали досить урочисто (власне, це низка свят). Образ калини – символ батьківщини, любові до рідної землі, України взагалі – завжди позначений емоціями позитивного змісту і є знаком національно-мовної культури.

Інший приклад обрамленого періоду:

Тяжко, – каже, – братіку!..

Як птиці пернатій в чистім полі без древа ночувати,

Як тяжко та важко живій риби без води проживати,

Як тяжко та важко білий камінь з сирої землі проти себе ізняти, –

Ой так тяжко та важко на чужій чужині без кривної родини помирати!

(УНД 1972: 331)

має загальну семантику “страждання”. Ключовими словами цієї структури виступають синонімічні слова категорії стану *тяжко* та *важко*, з допомогою яких не лише передається внутрішній стан ліричного героя, а й більше того, навколо яких здійснюється групування усіх інших компонентів періоду. Концептуалізація зазначених лексичних одиниць на позначення стану особи (в думках взагалі, в цій конструкції – зокрема) не випадкова і не ситуативна: вона підпорядкована не власне композиції твору, а є відображенням етнопсихології українців, адже, як довела А.Вежбицька, “наявний досить тісний зв’язок між життям суспільства і лексикою мови, якою воно говорить. Це однаково відноситься і до зовнішньої і до внутрішньої сторони життя” (Вежбицька 2001: 14). Саме лексеми *тяжко та важко* “можуть аналізуватися як центральні точки, навколо яких організовані цілі сфери культури” (Вежбицька 2001: 37).

З допомогою ж чого можна розкодувати і пояснити домінування зазначених концептів *тяжко* і *важко* у соціокультурному середовищі українців? Перше, це з допомогою історичних чинників, тобто обумовити конкретними історичними подіями, що сформували українську психіку, з-поміж яких вирізняють чинник “спільності історичної долі”, який визначений

геополітичним положенням країни. “Геополітична “межовість” України на перехресті історичних шляхів виражалася психологічно упродовж віків життєвою ситуацією української людини як ... постійне, невіддільне від людського існування перебування людини на “межах можливостей існування”, на межах “боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті” (Енциклопедія 1995: 713). Отже, зазначене виступало причиною тяжкого існування українців як у плані фізичному, так і психічному. Історична дійсність впливала на українську людину й через *історичну свідомість* спільної історичної долі, яка “завдяки розповсюдженню козацької думи – ніколи не вгасала, і тому домінанта поразки й даремного, хоч інколи дуже близького до мети зусилля, ... могла іноді надавати нашій національній психіці деякого забарвлення фаталістичного песимізму” (Енциклопедія 1995: 714). По-друге – соціопсихічними чинниками: перевагою селянської маси”. Саме селянський побут сприяв “збереженню родинних і родових груп, приятелювання й побратимства, тобто творенню малих груп типу “інстинктивних”, почуттєвих “спільнот переживання” (Енциклопедія 1995: 715). У цьому напрямі діяли обставини, що своїм тиском заганяли “життя в “сферу інтимності”, в родину чи гурт приятелів” (Енциклопедія 1995: 715). Звичайно, коли людину позбавляли внаслідок якихось життєвих ситуацій “сфери інтимності” (найперше родини), то це породжувало тяжкі психічні страждання. По-третє, глибинно-психологічними чинниками, які вилилися в “комплекс кривди” та “страждання” (Енциклопедія 1995: 716-717) тощо. Іншими словами, в психіці українця генетично закладено страждання як сконденсований клубок різноманітних життєвих випробувань, що випали на долю нації взагалі і знаходять вияв у конкретних її представниках. Звідси стають зрозумілими і винесені в епіцентр мотиви страждання і переживання складних душевних мук, що якнайвиразніше репрезентують слова категорії стану *тяжко та важко*. Зазначене повною мірою підтверджує те, що “мова – і, зокрема, її словниковий склад – являють собою кращий доказ реальності “культури” в розумінні її як системи “уявлень” і “установок”, що передається історично” (Вежицька 2001: 44).

Щодо власне мовного оформлення зазначеного вище періоду можна відзначити, що він побудований шляхом нанизування складнопідрядних оставинних порівняльних речень, які покликані розкрити – в об’ємності й багатоманітності (що властиво тільки періодові), до того ж – у градаційному наростанні, глибину психічних переживань. Це досягається шляхом

художньообразного охоплення всього навколишнього простору, який оточує людину: водного, наземного, повітряного. Таким чином, широта зображення дорівнює широті усвідомлення і обсягу страждання від перебування на *чужині* і позбавлення права мати *кревну родину*. Отже, окрім концепта *страждання*, цей період засвідчує й інші, – зокрема максимально актуалізовані в думках концепти *чужина* і *родина* (*рідні*), які представляють важливі українські категорії думки.

Так, *чужина* для українця – це не тільки та територія, що знаходиться поза межами України (батьківщини). Чужиною уявляється все, що відділяє від родини: неспроста СУМ фіксує вживання цієї лексеми із значенням “збірне застаріле чужі, нерідні людини” (СУМ 1980, т. XI: 379), що обумовлено низкою історичних причин, про які згадувалося вище. Тут же підкреслюється значення *крової родини*. Помітним виявляється те, що цей концепт українці визначають одночасно на екзистенційній, емоційній, біологічній та правовій основах, і зовсім не так, як росіяни, що засвідчила А. Вежицька: концепт *рідні* для останніх “визначається, у першу чергу, на екзистенційній і емоційній, а не на біологічній або правовій основі. З цього погляду приналежність до одного домашнього кола може бути важливішим, ніж кровна спорідненість. Розуміння ж українцями родинного кола можна порівняти з образом гнізда: “рідні – це ті люди, які утворюють буттєве гніздо”. Таке гніздо дає екзистенційну і емоційну підтримку, тепло і основу орієнтації і близьких зв’язків не тільки в дитинстві, але і протягом усього життя” (Вежицькая 2001: 139).

Усвідомлення українцями важливості родинних зв’язків унаочнює власне факт їх поетизації, що і переводить у площину високого, піднесеного, урочистого.

Основною стилістичною функцією періоду, якому “притаманний поширений, складний, розгалужений спосіб організації й висловлення думки” (Пономарів 2000: 228), виступає виявлення єдності в багато манітності, що почасти ускладнюється додатковими емоційно-експресивними відтінками. Так, у випадку:

Як будеш ти, брате, за найменшим братом жалкувати,
То буду я шаблю булатну з ножа виймати
Та буду я твою голову козацьку молодецьку с пліч здіймати,
Та твоє тіло козацьке молодецьке птиці-звірю на поталу покидати,
А сам буду у города християнські перебувати,
До отця, до матки доїжджати,

То сам буду знати,
Який отцеві і матусі отвіт отдавати”

(УНД 1972: 116)

період має значення “погроза заподіяти смерть”. Погроза позбавити середнього брата життя, якщо він жалкуватиме за найменшим, подається не просто як висловлювання (пряма мова), що оформлене складною синтаксичною конструкцією. Саме компоненти цієї конструкції вказують на послідовність дій брата (*буду шаблю виймати, голову козацьку ... с пліч здіймати, тіло козацьке ... на поталу покидати, потім – угорода християнські прибувати, до батьків доїжджати і неправдивий отвіт давати*) кожна з яких, окрім того, що виступає певним висхідним ступенем градації, так ще й викликає відповідне ставлення, зокрема – осуд, зневагу щодо задумів старшого брата і є свідченням окремих рис героя: жорстокості, безсердечності, байдужості, злості, обману. Таким чином, через дії розкривається внутрішня сутність героя, що й формує наше ставлення до нього.

Період у думках є досить вдалою структурою для змалювання високих почуттів, адже за своєю природою він “властивий піднесеній мові” (Кулик 1961: 248). Урочистість, піднесеність у свою чергу виявляється доповненням до афористичності, якої теж не позбавлені думові періоди, як у нижче зазначеному випадку (це також споріднює їх із творами книжними):

Которий чоловік отцевську й матчину молитву штить, шанує, поважає,
То отцевська-матчина молитва зо дна моря винімає
І од великих гріхів одкупляє,
До Царствія Небесного проводжає

(УНД 1972: 362)

де зосереджується повчання діяти певним чином (своєрідна мораль, настанова), що досягається шляхом лексичної організації (актуалізацією одиниць релігійного змісту (елементів церковнослов'янської (книжної) мови): *молитва, гріхи, Царствіс Небесне*, введенням семантико-стилістичних синонімів *штить, шанує, поважає*, загостренням уваги на таких святих поняттях для українця, як *отцевський і материнський*). У цілому створюється враження вичерпності промовленого і водночас небуденності, величності висловлюваної думки, а разом з тим – зрозумілості і доступності, відтак – повчальності.

Емоційно-експресивне забарвлення нижче наведеного періоду визначене насамперед його семантикою:

Ой у святу неділеньку
То рано-пораненько,
То не сива зозуля кувала,
Не дробна птиця щebetала,
А не в борі сосна зашуміла,
Як та бідна вдова
А в своєму домові гомоніла

(УНД 1972: 372)

зокрема актуалізованим значенням звукового вираження-враження, де в епіцентрі – гомін (розмова), що набуває гостроти звучання саме завдяки структурному та інтонаційному оформленню: з допомогою інтонації наростання-нагнітання звукових вражень, спостережених у твариннорослинному світі, і порівняння їх з людською мовою, що подається шляхом нанизування сурядних заперечних та підрядного порівняльного речень. Лексичні ж компоненти цього періоду виступають змістовими центрами-образами, навколо яких і розгортається оповідь: так, шляхом називання і одночасного нанизування у формі заперечення тих реалій, що *не сива зозуля кувала* (цим одразу активізується зв'язок з жінкою, бо у фольклорі *сива зозуля* – символічне позначення особи жіночої статі – матері чи сестри), *не дробна птиця щebetала* (пташка – разом зі сталим епітетом *дробна* також у фольклорі, і не тільки в українському, а і взагалі – слов'янському символізує жінку), *не в борі сосна зашуміла* (фольклорний образ сосни теж має жіноче начало і, окрім того, символізує тугу, сум) досягається максимальне згущення єдиного в своїй багатоманітності образу стражденної жінки – бідної вдови. Розв'язка ж наступає у кінцевому рядку, який фіксує у порівнянні висновок. Отже, в основі періоду – образи із звуковим враженням, які спрямовані на виникненню звукових асоціацій. Поряд з ними – зорові: *сива, дробна* (колір і розмір). Те, що в структурі задіяні предмети зі світу природи, свідчить про відгомін анімістичних уявлень наших предків, який плідно відбитий в ранньому фольклорі і знайшов відгомін у думках. Формули заперечення, наявні в цьому міні-тексті, є також елементом народнопоетичним. У цілому ж період конденсує почуття болю, туги і спрямований на те, щоб викликати емоції співчуття, співпереживання тощо.

Здатністю конструкцій періодичної мови створювати емоційно-насичені картини психологічного змісту зумовлено використанням їх з метою засвідчити вищий ступінь напруги негативного плану. Напрочуд виразно це фіксує період із семантикою “прокльон”:

Стала мати плакати-ридати,
 Свого сина Йвася проклинати:
 “Щоб же ти на дорозі руку, ногу злавав,
 Щоб же ти на війну не став,
 Щоб же ти на дорозі здоров'я збувся,
 Щоб же ти назад вернувся,
 Щоб же тебе куля перша не минула –
 При нещастію лихая година обгорнула!”

(УНД 1972: 255)

на прикладі якої яскраво продемонстровано потенційну можливість цих структур диференціювати і водночас концентрувати спектр різноманітних почуттів, що розкодовуються на підсвідомому – генетичному рівні.

Так, наведений приклад прокльону позначений особливо загостреними емоціями розчарування поведінкою сина, який пішов до війська без материнського благословіння, душевним болем, стражданням і муками матері, що вболіває за долю єдиної дитини. Окрім того, цей прокльон – своєрідна незгода-відчай з тими умовами життя, що склалися історично в Україні: постійний захист рідної землі від нападників, повсякчасні втрати і смерть близьких та рідних людей, одвічні сльози у зв'язку з оплакуванням чисісь смерті.

У градуйованих прокляттях, що їх посиляє мати, помітна логічна несумісність: *щоб же ти на війну не став, щоб же ти назад вернувся* та ін. і водночас: *Щоб же тебе куля перша не минула – При нещастію лихая година обгорнула*, яку можна пояснити афективним станом ліричного героя.

Попри все у даному уривку прослідковуємо й інший зміст – глибинний, сприйнятний і зрозумілий якнайліпше на генетично успадкованому рівні: всі прокляття (тобто нагромаджені емоції негативного плану, увиразнені ампліфікацією) підпорядковані одному – прагненню зберегти життя синові. Материнська любов, хоч і не засвідчена прямо, проте її вияв убачаємо саме у цих негативних емоціях.

Стильова форма дум, що надзвичайно активно будується на основі періодичної мови, обумовлена об'єктивними чинниками і пов'язана з традиціями стародавніх поетик і риторик, які знайшли відгук також в літературі Київської Русі і продовжилися в подальшій книжній традиції в наукових і літературних творах учених, а також в ораторському, викладацькому мистецтві професорів Києво-Могилянської академії тощо. Конкретні зразки застосування періодичного мовлення в літературній творчості України (XVII

ст.) містять літописи Грабянки, Самовидця, Самійла Величка. Скажімо, учені вважають, що “обробка фрази і з’єднання фразових одиниць у періоди в Самійла Величка має виразний літературно-мистецький характер” (СУЛІМ 1973: 395). Наприклад: Щоб свята Софія, катедральна церква, як й інші всі церкви й монастирі, що будуть у Києві та в інших місцях, згідно старожитних прав, лишалися в усіх своїх, кожній церкві й монастирю належних, добрах і ґрунтах без жодного порушення і ніхто щоб їх не забирав – це стосується усіх монастирів і Божих церков (Величко, т. 2: 117) та ін.

Якою ж мірою це має відношення до думових періодів?

Учені висловлюють міркування, згідно з якими думи (з чим не можна не погодитися) фіксують вочевидь книжну будову мови (Житецький 1893: 2), представляючи оригінальний плід народно-культурної творчості” (Житецький 1893: 2). Цю думку поділяє і С. Єфремов, вважаючи, що “зародилися думи безперечно на культурному ґрунті. Творцями їх були ті інтелігентні і напівінтелігентні люди, що стояли близько до подій, але через те, що події займали інтереси широких кіл поспільства, думи ставали їхньою ідеологією, прищеплювалися в народі і тратили сліди свого індивідуального походження, набуваючи натомість рис колективної творчості” (Єфремов 1995: 255).

М.І. Марченко припускає, що “авторами і першими виконавцями дум виступали самі учасники військових походів та інших героїчних подій і подвигів. Серед творців дум могли бути освічені особи, талановиті поети” (Марченко 1961: 191), можливо, “вихованці братських шкіл та інших освітніх закладів України XVII ст.” (Марченко 1961: 191).

П. Житецький, М. Марченко, С. Єфремов однастайні в одному, з чим не можна не погодитися, що на думках позначився значний вплив тогочасної віршованої поезії, а значить – культурно-освітницької діяльності тих часів, в тому числі й літописної мови. Звідси – й тяжіння (а також і вправність) творців дум до використання періодичних конструкцій. Пор., наприклад, поетичну творчість Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Лазара Барановича, О.Бучинського-Яскольда, Івана Величковського та ін.

Проаналізоване вище дозволяє стверджувати, що період – як ознака книжної мови – органічно входить у структуру думових текстів. Це в свою чергу свідчить на користь зв’язку дум з книжними джерелами і виявляє вплив останніх на їх творення.

Окрім того, періодична мова в думках – фактор не тільки стильовий, а й водночас стилістичний. Стилiстична вага конструкцій з періодом обумов-

лена трьома нерозривно пов'язаними чинниками, що виступають у тісній взаємодії: структурним оформленням, семантикою та інтонацією, в результаті чого вилворюються найрізноманітніші як зі структурного, так і з ідейно-змістового погляду інтонаційно завершені конструкції, що обов'язково позначені емоційно-експресивним забарвленням, тобто спрямовані на те, щоб викликати емоції, почуття, враження і переживання у слухачів.

Література

- Бабайцев В. В., Максимов Л. Ю., 1981, *Современный русский язык: Синтаксис. Пунктуация*, Москва.
- Баранник Д. Х., 2000, *Період. – Українська мова: Енциклопедія*, Київ, с. 435-437.
- Бевзенко С. П. *Період. – Сучасна українська літературна мова* (За редакцією М. Я. Плиш), Київ, с. 391-393.
- Былины*, 1988, сост. Ф. М. Селivanов, Москва.
- Вежицкая А., 2001, *Понимание культуры через посредство ключевых слов*, Москва.
- Величко С., 1987, *Літопис. – Українська література XVII ст.*, т. 2, Київ.
- Вихованець І. Р., 1993, *Грамматика української мови. Синтаксис*, Київ.
- Голуб И. Б., 1997, *Синтаксика русского языка*, Москва.
- Гомер, 1985, *Илиада*, Москва.
- Гомер, 1985, *Одиссея*, Москва.
- Енциклопедія українознавства*, 1995, Київ.
- Ермоленко С., 1999, *Нариси з української словесності*, Київ.
- Ермоленко С. Я., 1987, *Фольклор і літературна мова*, Київ.
- Єфремов С., 1995, *Історія українського письменства*, Київ.
- Жителский П., 1893, *Мысли о народных мапурских думах*, Киев.
- Коваль А. П., 1978, *Трагична стилістика української мови*, Київ.
- Кирдан Б., 1992, *Поетика української епiki*, "Народна творчість та етнографія", №4, с. 14-19.
- Колесса Ф., 1921, *Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голоснів, Львів.*
- Колесса Ф., 1921, *Про генезу українських народніх дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голоснів). – Відбиток із зписок Наукового Товариства ім. Шевченка*, т. т. СХХХ-СХХХІІ, Львів.
- Колесса Ф., 1935, *Формули закінчення в українських народніх думах у зв'язку з питанням про навестрєвання дум*, Львів.
- Костомаров М. І., 1994, *Слов'янська міфологія*, Київ.

- КСУЛІМ, 1951, *Курс сучасної української літературної мови*. Т. II. Синтаксис (За ред. А.А. Булаховського), Київ.
- Марченко М.І., 1961, *Історія української культури (з найдавніших часів до середини XVII ст.)*, Київ.
- Пономарів О., 2000, *Стилістика сучасної української мови*, Київ.
- Рильський М., 1987, *Твори в 20 томах*, т. 16, Київ.
- Румынские народные песни и сказки*, 1953, Москва.
- СНП, 1955, *Сербська народна поезія*, Київ.
- Скуратівський В., 1993, *Місяцелік. Український народний календар*, Київ.
- Славянский фольклор*. Тексты, 1987, сост. Н.И.Кравцов, А.В. Кулагина, Москва.
- СУЛІМ, 1972, *Сучасна українська літературна мова*, (За заг. ред. І.К. Білодіда), Київ.
- СУЛІМ, 1973, *Сучасна українська літературна мова. Стилістика*, (За заг. ред. І.К. Білодіда), Київ.
- СУМ, 1980, *Словник української мови*, т. XI, Київ.
- УНД, 1972, *Украинские народные думы*, Москва.

The Period in the Ukrainian National Dumas: Structural-Semantic Features and Poetic Functions.

Article is devoted to consideration of structural features, semantics and poetic functions of designs with the period in the Ukrainian national dumas. The results received during supervision testify to communication of dumas with book monuments of writing of Ukrainian people.